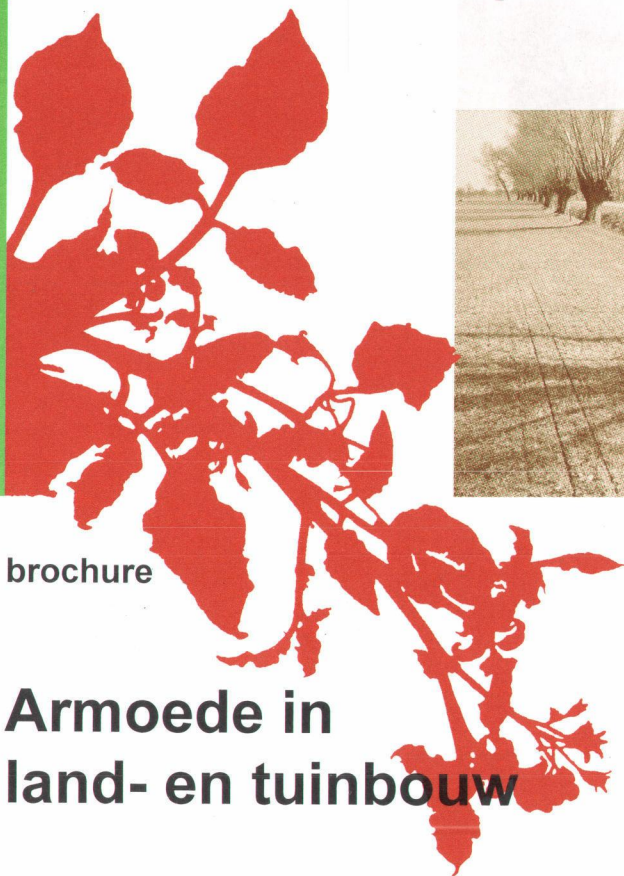

wetenschapswinkel exemplaar

wetenschapswinkel

brochure

Armoede in land- en tuinbouw

Aart van Cooten

m.m.v.

Gabe Venema

Walter van Everdingen

Karel v. Bommel

Jolanda Vinkers

Kees de Hoog

166

Armoede in land- en tuinbouw

brochure

Aart van Cooten
m.m.v. Gabe Venema
Walter van Everdingen
Karel van Bommel
Jolanda Vinkers
Kees de Hoog

Wageningen, mei 2000

W 64224

Armoede in land- en tuinbouw

Deze brochure gebaseerd op de onderzoeksrapporten 'Agrarische gezinnen en hun inkomens; Is er sprake van armoede?' (LEI) en 'De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven' (WUR).

Aart van Cooten m.m.v. Gabe Venema, Walter van Everdingen, Karel van Bommel, Jolanda Vinkers, Kees de Hoog

Wetenschapswinkel Wageningen Universiteit (rapportnr. 166)

ISBN: 90-6754-602-X

Omslag: Bas Holtzer

Druk: Dick Ernsting

prijs : f 5,--

Wetenschapswinkel Wageningen UR

Postbus 9101

6700 HB Wageningen

Tel: 0317 - 484 661

Fax: 0317 - 484 292

Woord vooraf

In het najaar van 1996 benaderde het Kritisch Landbouw Beraad de Wetenschapswinkel van Wageningen Universiteit met de vraag om onderzoek te bemiddelen naar de aard en omvang van armoede bij agrarische gezinsbedrijven. Het Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen en de Werkgroep Kerken en Landbouw van de Raad van Kerken ondersteunden deze aanvraag. Deze drie organisaties treden gezamenlijk op als opdrachtgever.

Aanleiding tot het indienen van de vraag was het feit dat de opdrachtgevers steeds vaker signalen opvingen van toenemende armoede bij agrarische gezinnen. De toenmalige minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Jozias van Aartsen, zei in een gesprek hierover behoefte te hebben aan informatie over de inkomenssituatie.

De Wetenschapswinkel heeft naar aanleiding van deze vraag de Leerstoelgroep Sociologie van Consumenten en Huishoudens benaderd. Deze heeft een onderzoeksvoorstel geschreven. Het bleek al snel dat financiële bijdragen van derden nodig waren om dit onderzoek te kunnen uitvoeren. Rabobank Nederland en het Ministerie van LNV zijn hierop ingesprongen.

Het ministerie stelde als voorwaarde het Landbouw Economisch Instituut (LEI) in te schakelen. Dit leidde ertoe, dat de onderzoeksopzet is aangepast. Het LEI heeft de kwantificering van de armoede voor zijn rekening genomen. Het rapport, waarin de bevindingen van het LEI staan verwoord, is in oktober 1999 aangeboden aan de minister van LNV, Laurens-Jan Brinkhorst ("Agrarische gezinnen en hun inkomens; Is er sprake van armoede?").

Daarnaast heeft de Leerstoelgroep Sociologie van Consumenten en Huishoudens van Wageningen Universiteit een onderzoek verricht. Dit onderzoek richtte zich vooral op de beleving van armoede. Maar ook op overlevingsstrategieën die agrariërs ontwikkelen om hun bedrijf in stand te houden. Dit onderzoek heeft plaatsgehad door middel van een schriftelijke enquête onder agrarische gezinnen ("De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven"). Dit rapport is tijdens een congres in mei 2000 aan de minister van LNV gepresenteerd.

De voorliggende brochure is gebaseerd op beide onderzoeksrapporten en geeft de belangrijkste resultaten ervan weer.

Met dit onderzoek brengen de opdrachtgevers de inkomenssituatie van agrarische gezinnen onder de aandacht van politiek, beleid en maatschappelijke organisaties. Zij hopen dat er meer begrip komt voor de situatie, waarin veel agrarische gezinnen zich bevinden. Anderzijds hopen zij te bewerkstelligen, dat er beleidsmaatregelen worden getroffen om de nood van deze gezinnen te lenigen. Zo kan de agrarische sector in de toekomst zijn bijdrage blijven leveren aan de voedselproductie en aantrekkelijkheid van het platteland.

Marijke Dohmen
Wetenschapswinkel Wageningen Universiteit

Een moeilijk grijpbaar fenomeen

De inkomenspositie in veel agrarische gezinnen is slecht. Soms verandert die situatie over een langere periode nauwelijks. Toch weet een belangrijk deel van deze 'arme' gezinnen het eigen bedrijf in stand te houden. De mensen in de agrarische sector zijn creatief in het bedenken van een overlevingsstrategie. Een nieuwe teelt, een baan buitenshuis, bezuinigingen; vaak door de nood gedwongen wordt geprobeerd het gezinsinkomen te vergroten en de kosten te drukken. Elk gezin kiest zijn eigen strategie. Mede daardoor is armoede in de agrarische sector een moeilijk grijpbaar fenomeen.

Wat is armoede eigenlijk? Waar ligt de grens? En voelt degene die objectief gezien weinig verdient zich ook daadwerkelijk arm? Natuurlijk is armoede een kwestie van gebrek aan geld. Maar het is ook een kwestie van beleving. Vandaar dat in het onderzoek naar armoede in de agrarische sector met beide aspecten – het feitelijke gezinsinkomen én de beleving daarvan – rekening is gehouden. Het Landbouw Economisch Instituut heeft vooral gekeken naar de inkomenssituatie terwijl de Wageningen Universiteit de nadruk legde op de beleving.

In deze brochure wordt allereerst ingegaan op de harde cijfers, de resultaten van het LEI-onderzoek. Vervolgens komen de gezinnen zelf aan bod. Zij hebben aangegeven op welke manier zij hun situatie proberen te verbeteren. Ook komen de psycho-sociale gevolgen van armoede aan bod.

Armoede in de agrarische sector, de harde cijfers

In de agrarische sector is overduidelijk sprake van lage inkomens. Dat blijkt uit het onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut. Het gaat om relatief veel bedrijven en vaak over een lange periode.

Op meer dan veertig procent van de agrarische gezinnen ligt in de periode 1995-1997 het inkomen uit het bedrijf onder de armoedegrens. Omdat een omvangrijke groep boeren en boerinnen, tuinders en tuindersvrouwen buitenshuis bijverdient, is het directe armoedeprobleem minder groot. Maar toch, als alle inkomensbronnen bij elkaar worden opgeteld, ligt op 23 procent van alle gezinnen het inkomen onder de minimumgrens.

De verschillen zijn groot. Op grote bedrijven wordt gemiddeld meer verdiend dan op kleine. Op bedrijven zonder opvolger ligt het inkomen gemiddeld lager dan op bedrijven met een opvolger. Maar ook binnen deze categorieën bestaan verschillen. En zeker tussen de diverse sectoren.

Over vermogen, inkomen en armoede

De meeste land- en tuinbouwbedrijven beschikken over grond, gebouwen en bijvoorbeeld productierechten. Dat vermogen is vaak groot. Door de lage rentabiliteit in de sector is een groot eigen vermogen echter noodzakelijk om voldoende inkomen te kunnen behalen. Het eigen vermogen komt pas beschikbaar als het bedrijf wordt afge-

bouwd of beëindigd. Dan is echter geen sprake meer van op continuïteit gerichte agrarische bedrijven. Vandaar het gezegde 'boeren leven arm en sterven rijk'. Het vermogen speelt dan ook geen rol bij het onderzoek naar armoede.

In het LEI-onderzoek is uitgegaan van het begrip bedrijfsinkomen per gezin. Het bedrijfsinkomen is gebaseerd op het door het LEI toegepaste begrip 'gezinsinkomen uit het bedrijf', oftewel de beloning die het gezin realiseert voor de inzet van eigen arbeid, vermogen, management en het dragen van ondernemersrisico. In dit armoede-onderzoek is een aantal aanpassingen gemaakt op het gezinsinkomen. Zo wordt de verkoop van productierechten niet als inkomen gezien en uitkeringen via een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering juist wel. Wordt het inkomen van buiten het bedrijf (inkomen uit arbeid buitenshuis, inkomen uit vermogen en uitkeringen van sociale verzekeringen) opgeteld bij het bedrijfsinkomen, dan ontstaat het totale gezinsinkomen.

Blijft de vraag: wanneer is daadwerkelijk sprake van armoede? Armoede is een financieel probleem en wordt over het algemeen gedefinieerd als een situatie waarin onvoldoende middelen beschikbaar zijn om een levensstandaard te realiseren die maatschappelijk als aanvaardbaar wordt gezien.

De armoedegrens waar in dit onderzoek vanuit is gegaan, is vastgesteld door de sectie Huishoudstudies van de Wageningen Universiteit en goedgekeurd door de begeleidingscommissie en klankbordgroep. De grens is voor 1998 bepaald op 42.172 gulden bruto. Hierbij is uitgegaan van een agrarisch echtpaar zonder kinderen. Voor eerdere jaren is dit bedrag gecorrigeerd op basis van het inflatiepercentage. De opbouw van het bedrag is als volgt:

- bijstandsnorm: 24.613 gulden
- ziektekostenverzekering: 4.800 gulden
- arbeidsongeschiktheidsverzekering: 7.100 gulden
- omschakeling van netto naar bruto op basis van forfaitair belastingpercentage: 5.659 gulden

Uitgangspunten onderzoek

Bij de berekeningen is uitgegaan van de gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI en de landbouwtelling van het CBS. Agrarische gezinnen zijn onderverdeeld naar zes bedrijfstypen: melkveehouderij, akkerbouw, varkenshouderij, overige landbouw, glastuinbouw en overige tuinbouw. Zeer kleine (<16 nge) en extreem grote (>800 nge) bedrijven zijn niet meegenomen. De onderzoeksgroep bestaat uit circa 78.000 bedrijven en 92.000 gezinnen.

De analyse heeft betrekking op de periode 1986-1997 maar de nadruk ligt op de periode 1995-1997.

Onder de grens

De cijfers zijn veelzeggend. Op basis van het gemiddeld jaarlijks bedrijfsinkomen over de jaren 1995-1997 verdient 44 procent van de agrarische gezinnen een inkomen onder de minimumgrens. Als het inkomen van buiten het bedrijf erbij wordt opgeteld, dan daalt dit percentage naar 23. Op deze laatste bedrijven is bijna altijd sprake van bedrijfsontsparringen, ofwel het vermogen teert in. Daarmee komt de continuïteit van het bedrijf op het spel te staan.

Tabel 1 Aandeel gezinnen naar bedrijfstype en naar bedrijfsomvang met een inkomen beneden de minimumgrens (1995 - 1997)

	Bedrijfsinkomen	Totaal inkomen
Alle bedrijven	44	23
<i>Naar type</i>		
- akkerbouw	52	27
- melkvee	44	25
- varkenshouderij	23	8
- overig landbouw	65	22
- glastuinbouw	22	19
- overig tuinbouw	40	31

Het inkomen van buiten het bedrijf is van eminent belang voor veel gezinnen in de land- en tuinbouw. Zonder dat extra inkomen zou het armoedeprobleem veel groter zijn. Steeds meer gezinnen gaan op zoek naar alternatieve inkomstenbronnen. In de jaren negentig is het aandeel van deze neveninkomsten in het totale gezinsinkomen 25 procent. In 1997 gaat het om gemiddeld 28.600 gulden. Uit de tabel blijkt dat de sectoren akkerbouw en overige landbouw eruit springen als het gaat om het belang van inkomsten van buiten het bedrijf.

Nog een paar kanttekeningen bij de cijfers:

- De inkomens in de agrarische sector fluctueren sterk. In de jaren 1995 - 1997 gaat het in de varkenshouderij relatief goed. In de jaren daarvoor bevinden zich veel meer varkenshouderijgezinnen beneden de armoedegrens. Voor 1998 en 1999 – vanwege de scherp gedaalde vleesprijzen – geldt dat evenzo.
- Binnen de bedrijfstakken varieert het inkomen ook sterk. Het grootste verschil doet zich voor in de glastuinbouw. Het bedrijfsinkomen op veertig procent van de glastuinbouwbedrijven ligt meer dan 50.000 gulden onder het gemiddelde.
- Op basis van het totale inkomen blijkt dat de armoede in de categorie overige tuinbouw (teelten in de volle grond) het grootst is. Bijna een derde beschikt over te weinig middelen voor een aanvaardbaar bestaan.
- In de periode 1995 – 1997 bevindt het totale gezinsinkomen zich op 23 procent van de gezinnen onder de grens. In de periode 1992 – 1994 lag dat percentage op een

vergelijkbaar niveau. Maar per sector verschilt het armoedepercentage aanzienlijk tussen beide perioden.

- Op basis van het totale inkomen verdient tien procent van alle gezinnen nog niet de helft van het minimumbedrag. In deze gezinnen is de armoede het meest schrijnend.
- Maar er zijn ook gezinnen waar hoge inkomens worden behaald. Tien procent van de gezinnen realiseert een bedrijfsinkomen van meer dan 160.000 gulden. Het overgrote deel van de gezinnen bevindt zich in het inkomenstraject 40.000 tot 100.000 gulden.

Naar bedrijfsomvang en leeftijd

Er bestaat een duidelijke relatie tussen bedrijfsomvang en inkomen. Op de echt kleine bedrijven (zie tabel 2) verdient 87 procent van de gezinnen minder dan het grensbedrag uit het bedrijf. Juist op deze bedrijven is inkomen van buiten erg belangrijk. In de groep grote bedrijven is overigens nog sprake van armoede op 12 procent van de bedrijven.

Tabel 2 Aandeel gezinnen naar bedrijfsomvang met een inkomen per gezin beneden de minimumgrens (periode 1995 – 1997)

	Bedrijfsinkomen	Totaal inkomen
16 – 40 nge	87	34
40 – 70 nge	63	35
70 – 110 nge	30	16
110 – 800 nge	17	12

Gezinnen op bedrijven met een ouder bedrijfshoofd en geen opvolger behalen gemiddeld een lager inkomen dan gezinnen met een andere samenstelling. Jonge gezinnen komen beter dan gemiddeld uit de bus (zie ook tabel 3).

Op bedrijven met een ouder bedrijfshoofd én een opvolger heeft inkomen uit arbeid buiten het bedrijf een groot effect. De opvolger heeft vaak tijd om een deel van de week elders te werken. Bij oudere ondernemers zonder opvolger bestaat het neveninkomen vaak voor een belangrijk deel uit uitkeringen en revenuen uit belegd vermogen.

Tabel 3 Aandeel van gezinnen in de sectoren akkerbouw, melkveehouderij en glastuinbouw, naar leeftijd en opvolgingssituatie met een totaal inkomen per gezin dat lager ligt dan de minimumgrens (1995 – 1997)

	Akkerbouw	Melkveehouderij	Glastuinbouw
< 40 jr	15,1	29,0	24,1
40 – 50 jr	14,6	28,1	16,7
> 50 jr, met opvolger	34,2	16,9	0,0
> 50 jr, geen opvolger	39,0	45,9	15,3

Armoede is vaak langdurig

De agrarische sector heeft te maken met wisselende opbrengsten. Met uitschieters naar boven en naar beneden. Als in een enkel jaar slecht wordt verdiend, kan niet worden gesproken over armoede. Van armoede is sprake als het totale gezinsinkomen over een langere periode onder de minimumgrens ligt. In veel gevallen is sprake van een zogenoemde pendelsituatie, het inkomen bevindt zich afwisselend boven en onder de grens. Uit het onderzoek blijkt dat in 11 procent van de agrarische gezinnen sprake is van permanente armoede (periode 1993 - 1997). Gezinnen uit de varkenshouderij zijn hierin ruim vertegenwoordigd. Acht procent van alle gezinnen komt gemiddeld niet boven de minimumgrens uit, maar een enkele keer wel. Veertien procent zit gemiddeld boven de grens met een uitschieter naar beneden. Twee derde van de bedrijven komt in de genoemde periode geen enkele keer onder de grens.

Op veel bedrijven met een laag inkomen worden de gezinsbestedingen aangepast. Er wordt vooral bezuinigd op luxe goederen, niet zozeer op alledaagse uitgaven. Veel van de gezinnen hebben te maken met ontsparringen. Dat betekent dat de investeringen achterblijven bij de afschrijvingen. De financiering van de investeringen vindt voor meer dan de helft plaats met vreemde middelen.

Het eigen vermogen in de agrarische sector is relatief groot. Veertig procent van de bedrijven heeft een eigen vermogen van meer dan 800.000 gulden. Veel eigen vermogen is voor een agrarisch bedrijf belangrijk omdat de financiering door banken aan grenzen is gebonden, zeker gezien de lage rentabiliteit in de sector.

Circa 9 procent van de gezinnen met lage inkomens heeft een vermogen van minder dan 225.000 gulden. Die grens is van belang, omdat alleen gezinnen die hieronder zitten in aanmerking komen voor de IOAZ-regeling.

Een kanttekening

Bij de berekeningen is geen rekening gehouden met andere gezinssamenstellingen dan echtparen zonder kinderen. Op een deel van de bedrijven woont een alleenstaande. Daardoor ontstaat een lichte overschatting van het armoedeprobleem. Aan de andere kant: voor veel gezinnen met kinderen zal de kinderbijslag niet voldoende zijn om de uitgaven te dekken.

Voor gezinnen met een ouder bedrijfshoofd zonder opvolger zou een andere inkomensmaatstaf kunnen worden gehanteerd. Als ervan wordt uitgegaan dat de afschrijvingen op deze bedrijven niet worden gebruikt voor de financiering van nieuwe investeringen, daalt het armoedepercentage van 23 naar 21 procent.

Beleving van armoede, een neerwaartse spiraal

Terwijl het armoedevraagstuk door het LEI financieel-economisch is benaderd, heeft de Leerstoelgroep Sociologie van Consumenten en Huishoudens van de Wageningen Universiteit vooral gekeken naar de beleving van armoede.

Naar aanleiding van een schriftelijke enquête onder agrarische gezinnen constateert Huishoudstudies dat 10 tot 23 procent van de agrarische gezinnen in Nederland met armoede kampt. Armoede in agrarische gezinnen is geen fictief probleem maar keiharde realiteit. Een groot aantal van deze gezinnen kampt met psychosociale en lichamelijke klachten. Ze dreigen in een neerwaartse spiraal terecht te komen. Aan de andere kant, de gezinnen in kwestie zijn creatief in het bedenken van een overlevingsstrategie.

Vragen en antwoorden

Uit de totale agrarische sector is een steekproef genomen van 3.000 bedrijven waarbij de allerkleinste (<24 sbe) en zeer grote (>450 sbe) buiten beschouwing zijn gebleven. De verdeling van het aantal bedrijven in de respondentengroep komt wat bedrijfs-grootte betreft overeen met de verdeling in de onderzoekspopulatie. De verdeling over de sectoren is gelijkmatig. Het merendeel van de respondenten heeft een lagere of middelbare opleiding gevolgd. Bijna 90 procent bevindt zich in de leeftijdsgroep 30 tot 65 jaar. Tweederde betreft gezinnen met kinderen. De respons lag op 24 procent. Er zijn 514 bruikbare enquêtes verwerkt.

Twee definities van armoede

Bij de analyse van de enquête zijn twee definities van armoede gebruikt, een objectieve en een subjectieve. Bij het objectieve onderzoek zijn de respondenten met een inkomen onder de armoedegrens (hetzelfde bedrag waar het LEI vanuit is gegaan: 42.172 gulden bruto) vergeleken met degenen met een inkomen boven die grens.

Bij de tweede benadering is uitgegaan van de subjectieve beleving van armoede. In dat geval is onderscheid gemaakt tussen de respondenten die aangaven dat zij financieel niet of nauwelijks rond kunnen komen en degenen die zeggen wel over voldoende middelen te beschikken.

De objectieve benadering

Allereerst de conclusies uit de objectieve analyse van de enquête. De kenmerken van de respondenten met een laag inkomen – 23 procent, een percentage dat overeenkomt met de uitkomst van het LEI-onderzoek - en die met een hoog inkomen (boven het minimum) blijken niet te verschillen wat betreft bedrijfsgrootte of sector. De geconstateerde verschillen worden met name veroorzaakt door leeftijd, opleidingsniveau en het hebben van kinderen. Respondenten met een laag inkomen zijn significant ouder, lager opgeleid en hebben minder thuiswonende kinderen.

Mannen uit gezinnen met een laag inkomen besteden gemiddeld evenveel uren aan de hoofdactiviteit op hun bedrijf als mannen uit een gezin met een hoog inkomen. Vrouwen uit gezinnen met een laag inkomen werken juist meer op het bedrijf dan vrouwen uit gezinnen met een hoog inkomen, respectievelijk 21 en 16 uur.

Werk in loondienst levert bij een vergelijking tussen beide groepen een significant verschil op. Vrouwen uit gezinnen met een hoog inkomen werken aanzienlijk meer uren in loondienst dan de andere groep vrouwen. Dat geldt ook voor mannen. Op bedrijven met een hoog gezinsinkomen werkt 46 procent (man en/of vrouw) in loondienst. Bij de respondenten met een laag inkomen ligt dit percentage op 19. Werk in loondienst is een belangrijke strategie om een inkomen boven de armoedegrens te realiseren. Dat geldt in mindere mate voor de ontplooiing van nevenactiviteiten. Van de respondenten met een laag inkomen geeft 38 procent aan er geen nevenactiviteiten bij te kunnen hebben.

Gezinnen met een laag inkomen stellen vaker investeringen uit. Ook onderhoud van erf en gebouwen wordt op de lange baan geschoven.

Gezinnen met een laag inkomen kunnen met een lager bedrag rondkomen dan gezinnen met een hoog inkomen. De inkomensbehoefte varieert van 350 gulden tot 12.000 gulden per maand. Van de groep met een laag inkomen kan 15 procent niet rondkomen. In de andere groep gaat het om 9 procent van de respondenten.

*“Wij eten groente en fruit dat een kennis krijgt van de
groentenboer om zijn schapen te voeren. Wij krijgen
veel kleren van anderen. De haren van mijn man en
kinderen knip ik zelf.”*

De meest genoemde overlevingsstrategie is het opzeggen van krant, tijdschrift of telefoon. Ook wordt op vakantie en dagelijkse boodschappen bezuinigd en worden betaalingen uitgesteld. In gezinnen met een laag inkomen wordt deze bezuinigingsstrategie significant vaker gehanteerd dan in de andere gezinnen. De gezinnen met een inkomen onder de grens geven minder uit aan een arbeidsongeschiktheidsverzekering.

Problemen met wet- en regelgeving en prijsdaling worden in de twee onderscheiden groepen ervaren. Op dit vlak worden geen significante verschillen gevonden tussen gezinnen met een laag en die met een hoog inkomen.

Armoede subjectief benaderd

Bij de subjectieve methode om armoede vast te stellen, wordt ervan uitgegaan dat mensen zelf het beste over hun situatie kunnen oordelen.

Van de respondenten zegt 10 procent niet of nauwelijks rond te kunnen komen. Dat percentage ligt aanmerkelijk lager dan volgens de objectieve benadering wordt geconstateerd (23 procent). Door zuinig te leven en lage eisen te stellen, slagen kennelijk veel gezinnen erin toch rond te komen. Daar komt bovenop dat onder de respondenten die hebben aangegeven dat zij niet kunnen rondkomen een niet gering aantal een ge-

zinsinkomen heeft boven de armoedegrens. Kortom het kunnen rondkomen is niet alleen afhankelijk van het inkomen, maar ook van het uitgavenpatroon.

Uit de analyse blijkt - één van de meest opvallende conclusies - dat de gemiddelde bedrijfsgrootte van de agrarische gezinnen die niet kunnen rondkomen hoger is dan die van degenen die wel kunnen rondkomen. De arme gezinnen zijn significant groter en hebben meer inwonende familieleden. Wat opleidingsniveau en leeftijd betreft zijn er geen verschillen. Datzelfde geldt voor de opvolgingssituatie.

“Er moet steeds meer geïnvesteerd worden. De prijzen van de producten liggen ver onder de kostprijs. Ik maak me zorgen over de voortdurend lage prijzen en stijgende kosten.”

Gezinnen die niet kunnen rondkomen, scoren op alle inkomsten slecht. Ze hebben een lager bedrijfsinkomen, een lager inkomen uit nevenactiviteiten én een lager inkomen uit loondienst. Zowel de mannen als de vrouwen werken meer uren op hun bedrijf.

Bijna alle respondenten (94%) die niet kunnen rondkomen, maken zich zorgen over de eigen situatie. Bij degenen die wel kunnen rondkomen, is dat ruim de helft. Ook over de toekomst van het bedrijf maakt de groep arme gezinnen zich vaker zorgen. Deze zorgen komen tot uitdrukking in veel psychosociale en lichamelijke klachten. De helft van de mannen uit de gezinnen die niet kunnen rondkomen ervaart een grote psychische belasting, heeft last van stress en piekert over de financiële bedrijfssituatie. Voor de meeste vrouwen geldt dat ook.

Degenen die niet kunnen rondkomen, zoeken vaker hulp. Zij wenden zich nauwelijks tot officiële instanties maar maken gebruik van de telefonische hulpdienst of zoeken hulp bij de dominee of pastoor en bij vrienden en familie.

Gezinnen die niet kunnen rondkomen stappen niet gauw naar de sociale dienst voor bijstand. Van deze gezinnen geeft 37 procent aan het zelf te willen rooien en 43 procent zegt dat dit niet nodig was. 26 Procent heeft een lening bij de bank afgesloten om de lopende rekeningen te kunnen betalen.

Gezinnen die niet kunnen rondkomen, bezuinigen op veel zaken. Dat varieert van vakantie (67 procent) en dagelijkse boodschappen (61 procent) tot uitstel van betalingen (51 procent). Maar er wordt ook bezuinigd op uitgaven voor het bedrijf.

Tabel 3 Percentage respondententen naar bezuinigingsmaatregel gericht op het bedrijf

Bezuinigingsmaatregel	Niet rondkomen	Wel rondkomen
Investerings niet doen of uitstellen	74	40
Onderhoud gebouwen en erf uitstellen	67	29
Productie afstoten of inkrimpen	29	28
Bedrijfsmiddelen verkopen of verhuren	19	15
Overstappen naar andere producten	19	17
N	42	236

De eerste drie bezuinigingsmaatregelen uit bovenstaande tabel kunnen grote gevolgen hebben voor de toekomst van het bedrijf. Bedrijven komen op deze wijze in een neerwaartse spiraal terecht.

Toch tevreden

Uit de antwoorden op vragen over maatschappelijke positie en ondernemerschap blijkt dat het merendeel van de respondenten in het algemeen tevreden is met hun leefsituatie. Dat neemt niet weg dat veel knelpunten en problemen worden genoemd. Met name wordt gewezen op wet- en regelgeving en inkomen.

De wetgeving veroorzaakt bij de meeste respondenten (90 procent) een grote psychische druk. Meer dan een derde deelt waardeert het behaalde inkomen met een rapportcijfer van vier of nog minder. Veel meer tevreden zijn de ondervraagde gezinnen over de leefbaarheid op het platteland. De gunstige woonsituatie en de aard van de werksituatie - het gezinsbedrijf - heeft grote invloed op de waardering van de respondenten van hun totale leefsituatie.

“Vanwege het wonen en werken in een mooie omgeving zijn we tevreden. Maar vanwege de lange werkdagen en het lage inkomen ben je gek dat je boer blijft.”

Een kwestie van overleven

Alle respondenten proberen door het volgen van een overlevingsstrategie aan armoede te ontkomen. Werken in loondienst lijkt de meest geslaagde strategie te zijn. Andere strategieën zijn: ontplooiën van nevenactiviteiten op het bedrijf, besparen op uitgaven voor het bedrijf, bezuinigen op het huishouden en verzekeringen. In de gezinnen waar op het niveau van het gezin bezuinigd moet worden, is sprake van materiële én immateriële armoede.

Een blik vooruit

Het landbouwbeleid verandert. De prijzen komen als gevolg van internationale handelsafspraken verder onder druk te staan. Het milieubeleid wordt steeds verder aangescherpt. Dit alles brengt negatieve effecten voor het inkomen met zich mee.

Door middel van schaalvergroting en het opzetten van alternatieve activiteiten (plattelandsvernieuwing) zullen agrarische gezinnen hun inkomen op peil proberen te houden. Veel eigen middelen zijn nodig voor bedrijfsfinanciering. De druk om te bezuinigen op gezinsuitgaven blijft groot.

De verwachting is dat ook de komende jaren een aanzienlijk deel van de blijvers te maken krijgt met een bedrijfsinkomen onder de minimumgrens. Voor veel gezinnen zal het inkomen van buiten het bedrijf bepalen of het bedrijf kan worden voortgezet.

De twee onderzoeken hebben overduidelijk aangetoond dat op het platteland sprake is van armoede. Hier ligt een taak voor de overheid. De directe financiële nood moet worden gelenigd. Bovendien moet de psychosociale hulpverlening beter afgestemd worden op de gezinnen in kwestie. Daarnaast zijn aanpassingen in het landbouwbeleid nodig.

